

Peer Reviewed

ISSN 2455-8850

MARGINALITY

Quarterly-Vol.3 ● Issue 1 ● 20 Oct.2018 -19 Jan. 2019 ● Rs.100/-

*International
Interdisciplinary Multilingual Research Journal*

Editor
Siddharth G.Kaninde

INDEX

SR. NO.	PAPER TITLE	AUTHOR NAME	PAGE NO.
01	INFORMATION LITERACY STANDARD FOR FARMERS	Dr.Kailas Kaninde	01
02	IMPACT OF DEMONTINATION ON INDIAN ECONOMY	Dr.Sidharth Jadhav	05
03	An Analytical Study of <i>Pather Panchali</i>	Dr. Rajendra Gonarkar	09
04	Economic Reforms and their consequences on Indian Economy.	Prof. Kundale A. D.	12
05	A Critical Analysis of <i>Charulata</i>	Dr. Rajendra Gonarkar	14
06	कृषी व औद्योगिक विकासात राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान	प्रा. डॉ. संजय गिरे	16
07	बळी कादंबरीतील वास्तव चित्रण	प्रा.डॉ.राजु श्रावण मोतेराव प्रा.डॉ. पंजाब लक्ष्मणराव शिरे	20
08	यशस्वी जीवनासाठी शैक्षणिक व भावनिक बुद्धिमत्ता एक गरज	सौ. शुभांगी संजयसिंह देसाई	23
09	भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	लांडगे विजय वामनराव	28
10	आदिवासी समाजाच्या सामाजिक समस्या - एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा.डॉ. सचिन जे. होले	31
11	महायोगिनी संत बहिणाबाई	प्रा.डॉ. जाधव ज.तु.	36

महायोगिनी संत बहिणाबाई

प्रा.डॉ. जाधव ज.तु.

मराठी विभाग,

दिगंबरराव बिंदू महाविद्यालय, भोकर जि.नांदेड

सारांश

सतराव्या शतकातील संत बहिणाबाईचे चरित्र हे इतर स्त्रियांपेक्षा वेगळ्या स्वरूपाचे आहे. संत बहिणाबाईंनी आपल्या पद्यलेखनातून स्वतःचे आत्मचरित्र रेखाटले आहे. बहिणाबाईंना आपल्या सांस्रीक जीवनात प्रचंड मानसिक त्रास सहन करावा लागला असला तरीही तिने आयुष्यभर पतिनिष्ठा व सद्गुरूंचा मोठेपणा गात राहिला. संतांचा महिमा गायिला. एक स्त्री म्हणून बहिणाबाईला जे जे दुःख भोगावे लागले, अपमान सहन करावा लागला ते तिने आपल्या अभंगातून व्यक्त केले आहे. बहिणाबाईंचा आत्मसामर्थ्यावर विश्वास होता. तिचे अंतःकरण भक्तीने भारावलेले होते, म्हणूनच बहिणाबाईंच्या अभंगात विचारप्रधानता आहे. नवऱ्याकडून होणारा त्रास सहन करून बहिणाबाईंनी संसाराशी तडजोड केली आणि छळणाऱ्या नवऱ्याचाही स्वीकार केला होता. बहिणाबाईला अनेक संघर्षाशी सामना करावा लागला. अनेक वेदनाही पचवाव्या लागल्या, पण खऱ्या अर्थाने बहिणाबाईंची वेदना ही व्यक्तिनिष्ठ नाही, तर ती स्त्रीदेहाची प्रातिनिधीक वेदना आहे. या वेदनांचे, दुःखांचे व संघर्षाचे प्रतिबिंब बहिणाबाईंच्या अभंगातून चित्रित झाले आहे. बहिणाबाईंनी आपल्या आत्मकथानात्मक अभंगातून आपल्या जीवनातील अनेक प्रसंग सांगितले आहेत. बहिणाबाईंनी आपल्या मागील बारा जन्मांचे इतिवृत्त कथन केले आहे, यावरून एक 'महायोगिनी' म्हणून बहिणाबाईंचे संपूर्ण चरित्र वाचकांसमोर उभे राहते.

बीजसंज्ञा - जन्म व जीवनप्रवास, बहिणाबाईंच्या अभंगाचे स्वरूप, आत्मनिवेदन, भक्तिमाहात्म्य, पंढरीमाहात्म्य, संतवर्णन, पतिव्रताधर्म, ब्रह्मकर्म, सद्गुरूमहिमा.

प्रस्तावना

वारकरी पंथातील एक निष्ठावंत संतकवयित्री म्हणून बहिणाबाईंचा यथार्थ गौरव केला जातो. संत बहिणाबाईंचे आयुष्य हे अनेक अद्भूत चमत्कारांनी भरल्याचे दिसून येते. वयाच्या तिसऱ्या वर्षी झालेला विवाह. पतीकडून झालेला छळ आणि पतिनिष्ठा की परमेश्वरनिष्ठा यातील बाह्य व आंतरीक संघर्ष ही बहिणाबाईंच्या जीवनातील झालेली वाटचाल आहे. बहिणाबाईंचे व्यक्तिमत्त्व प्रौढ, संयमी, धीरगंभीर व सहनशील स्वरूपाचे आहे. तिने आपल्या अभंगरचनेतून आत्मनिवेदन मांडले आहे. बहिणाबाईंच्या अभंगरचनेवर संत तुकारामांचा प्रभाव आहे. सद्गुरूशिवाय जीवनाला अर्थ नाही, म्हणून त्यांच्या अनेक अभंगात गुरूभक्तीचा उत्कट आविष्कार साकारला आहे. पतीशिवाय स्त्रीच्या जीवनाला अस्तित्व नाही, हाही विचार बहिणाबाईंच्या अभंगातून स्पष्टपणे व्यक्त झाला आहे. पुरुष हा अगदी सहजपणे फकीर होऊ शकतो, पण स्त्री मात्र जोगीण होऊ शकत नाही हा तिचा विचार प्रभावीपणाने व्यक्त झाला आहे. गुरू करताना आपल्या जातीचा व लिंगाचा विचार करू नये अशी ती ठामपणे सांगते. बहिणाबाईंसारखी एक ब्राह्मण स्त्री ही एका शुद्रजातीचा गुरू करणारी ती एकमेव म्हणावी लागेल. बहिणाबाई ही आत्मबळाने स्वयंसिद्ध होती. बहिणाबाईंनी विविधांगी विषयावर

त्यांच्या अभंगरचना उपलब्ध आहेत. ज्ञान, अनुभव व भक्तीचे चित्रण बहिणाबाईंच्या अभंगात प्रतिबिंबित झाले आहे.

जन्म व जीवनप्रवास

महाराष्ट्रातील ऐतिहासिकदृष्ट्या प्रसिद्ध असलेल्या वेरूळच्या पूर्वेस असलेल्या देवगांव (रंगारी) या गावातील आऊजी कुलकर्णी व जानकीबाई यांच्या पोटी बहिणाबाईंचा जन्म भाद्रपद वद्य १३, शके १५५० म्हणजेच इ.स.१६२८ मध्ये झाला. वडिल भाऊजी कुलकर्णी हे ग्रामसेवक होते.

बहिणाबाई ही साधारणतः तीन वर्षांची असताना त्यांचे नातेवाईक असलेल्या शिरूरच्या रत्नाकर पाठक या बिजवराशी आईवडिलांनी तिचे लग्न लावून दिले. लग्नसमयी रत्नाकर पाठक हे तीस वर्षाचे होते. पती रत्नाकर पाठक यांचे घराणे गौतम गोत्री होते. वेदपाठी व शाक्तपंथीय होते. भक्तीमार्गाचा व गितेचाही विरोध करणारे हे कर्मठ घराणे होते. गावोगावी फिरून ज्योतिष्याचा व्यवसाय करित पोट भरणारे हे भिक्षूक वृत्तीचे होते. स्वभावाने उग्र व तामसी प्रवृत्तीचे होते. बहिणाबाईंच्या लग्नानंतर तिचे पाच-सहा वर्षे सुखाची गेली. घरची कर्जे फिटली नव्हती. कर्जांमुळे भावकीमध्ये भांडणे सुरू झाली होती. त्यामुळे बहिणाबाईंच्या वडिलांनी आपल्या जावयाला स्वतःकडे बोलावून घेतले.

बहिणाबाईंचे आई-वडिल हे आपल्या मुली व जावयासह तीर्थयात्रेच्या निमित्ताने गाव सोडले. बहिणाबाईंचे हे कुटुंब रहिमपुर व त्यानंतर पंढरपुरात पोहचले. पंढरपुरात त्यांनी साधारणतः पाच दिवस मुक्काम केला होता. या पाच दिवसाच्या मुक्कामात बहिणाबाईंला प्रथमच विठोबाचे दर्शन झाले आणि संत तुकारामांचे अभंगही ऐकायला मिळाले. त्यानंतर हे कुटुंब कोल्हापूरात मुक्कामास गेले, त्यावेळी बहिणाबाई अकरा वर्षाच्या होत्या. कोल्हापुरातील हिरंभट्टांच्या घरी हे कुटुंब वास्तव्यास राहिले होते. तत्कालीन समाजात कथा, कीर्तन, पारायण, प्रवचने ही समाज प्रबोधनाची ज्ञानसाधना नियमितपणे चालत होती. बहिणाबाई हळूहळू ज्ञानसाधना करत होत्या. तिला पारमार्थिक जीवनाचा अर्थ समजू लागला होता. त्यातच हिरंभट्टांनी आपल्या घरची गाय व वासरू बहिणाबाईंचे पती रत्नाकर पाठकला देऊन टाकले. बहिणाबाईंचे आई-वडिल हे गाय व वासराला चारा आणण्यासाठी घराबाहेर जात होते. तर बहिणाबाई गाय व वासरात आपला दिवस घालवित असते. यामुळे पुढे बहिणाबाईंच्या भावजीवनात गाय व वासरामध्ये एक प्रकारचे गूढ नाते निर्माण झाले. तिला गाय व वासराचा लळा लागला. त्यांच्यात नवे नाते निर्माण झाले. बहिणाबाईंच्या सहवासाशिवाय ते वासरू काही पित नसतं, खात नसतं किंवा बागडतही नसतं.

बहिणाबाईंचा हा एक दीर्घ अभंग असून अभ्यासकांनी तो पूर्ण वाचला पाहिजे, कारण या अभंगातून बहिणाबाई आणि वासरू यांच्यात निर्माण झालेल्या एका भावपूर्व नात्याचा आपणास अंदाज बांधता येतो. बहिणाबाई ही जिथे जिथे जाईल, तिथे तिथे तिच्यासोबत वासरू ! तिची जणू सावलीच म्हणून जात असत. जेव्हा कथा, कीर्तन व प्रवचन ऐकतांना बहिणाबाईंसह उपस्थित माणसांच्या डोळ्यात जेव्हा अश्रू येत असत, त्यावेळी तिच्या वासराच्याही डोळ्यात अश्रू चमकत असत. या वासराने बहिणाबाई ही पूर्णपणे अंतर्मुख झालेली होती.

एकदा बहिणाबाई ही आपल्या आईवडिलांबरोबर जयराम स्वामींच्या कीर्तनाला जातांना वासलाही सोबत घेऊन गेली होती. कीर्तनाला खूपच गर्दी झाल्यामुळे तिथून वासराला बाहेर काढल्यानंतर वासरू रडू लागले आणि त्यानंतर बहिणाबाईही रडू लागल्या. त्यावेळी जयराम स्वामींनी बहिणाबाई व वासरू या दोघांनाही

आपल्या जवळ घेऊन त्यांच्या मस्तकावर हात ठेऊन आशीर्वाद दिला. हा प्रसंग बहिणाबाईच्या नवऱ्याला समजल्यानंतर नवऱ्याने बहिणाबाईला निदर्शनास खूप मारले होते. यानंतर पुढे बारा दिवस वासराने काहीही न खाता आपला प्राण सोडला. जयराम स्वामींनी भजन-कीर्तन करित मोठ्या समारंभाने त्या वासरास पुरले. एकदा बहिणाबाई या बेशुद्धी अवस्थेत होत्या, तेव्हा एका ब्राह्मणाने बहिणाबाईला स्वप्नात जाऊन तिला शुद्धीवर आणले. सद्गुरूची कृपा व संतांच्या उपदेशामुळे त्या बऱ्या होऊन पुढे त्यांची योग्यता वाढीस लागली. समाजात बहिणाबाईची प्रतिष्ठा व योग्यता उंचावत असताना तिच्या नवऱ्याच्या अंगाची लाही होत होती. त्याचा पुरूषी अहंकार दुखावला जात होता. आपल्या गरोदर असलेल्या पत्नीला सोडून जाण्याचा तो विचार करित होता. पण त्यातच बहिणाबाईच्या नवऱ्याला प्रचंड ताप आला होता. अशावेळी बहिणाबाईंनी आपल्या पतीची निष्ठेने सेवा केली. अनेक प्रकारची औषधी दिली. त्यानंतर ते आजारातून बरे झाले. सहा-सात वर्षांच्या कोल्हापुरातील वास्तव्यानंतर बहिणाबाई, आई-बाप व आपल्या गायीला घेऊन त्यांनी देहूला गेले. तिथे प्रथम तुकारामांना वंदन केले. देहूत कोंडाजी नावाच्या ब्राह्मणाकडे त्यांची अन्नपाण्याची व्यवस्था झाली होती. 'मला गुरू करा' म्हणून रत्नाकर पाठक हे मंबाजी बुवाकडे गेले. तुकारामाचे नाव ऐकून 'शुद्रास गुरू केले' म्हणून त्यांचा छळ करण्यात आला. या कुटुंबाचा राग मनात ठेऊन मंबाजीबुवाने त्यांच्या गायीला कोंडून खूप मारले. एकीकडे गायीला मारले असले तरी वळ मात्र तुकारामांच्या पाठीवर दिसले. बहिणाबाईंच्या कुटुंबाच्या भक्तीबद्दल आणि तुकारामांच्या दैवी शक्तीची खात्री पटल्यामुळे त्यांचा छळ कमी झाला. काही दिवसांनी बहिणाबाईला मुलगी झाली, त्यांनी तिचे नाव 'काशी' ठेवले. ही 'काशी' नावाची मुलगी म्हणजे त्यांना पूर्वजन्मीचे वासरूच वाटत होते. एकदा बहिणाबाईंचा नवरा हा पुण्यास गेल्यानंतर आईच्या आज्ञेने बहिणाबाई ही आनंद ओवरीत ध्यानस्त बसल्या होत्या. त्यावेळी तुकारामाने प्रकट होऊन अनुग्रह करून काव्यरचनेची आज्ञा दिली. संत बहिणाबाईंच्या चरित्राचा पूर्वार्ध येथे संपतो आणि संत तुमारामांची शिष्या म्हणून बहिणाबाईंच्या आयुष्याचा नवा पर्व प्रारंभ होतो. त्यानंतर पुढे त्या आपल्या कुटुंबासह शिरूरला गेल्यानंतर त्यांना मुलगा होतो. तो मुलगा म्हणजे 'विठ्ठल' होय. देहूहून त्या शिरूरला गेल्यानंतर साधारणतः पन्नास वर्षांच्या काळात त्यांनी विपुल लेखन केल्याचे नाकारता येत नाही. बहिणाबाईंना अठरा दिवसांपूर्वीच त्यांचा मृत्यू समजला होता. मृत्यूपूर्वी तीन दिवस आधीच त्यांनी 'विठ्ठल' या आपल्या पुत्राला जवळ बोलावून घेऊन आपल्या पूर्वीच्या बारा जन्माचा व चालू असलेल्या तेराव्या जन्माचा वृत्तांत सविस्तर विस्ताराने कथन केला होता. तिच्या मागच्या बारा जन्मातील आई-वडिलांचा संदर्भ, स्थळ व काळाचा संदर्भ, वय यासारख्या संदर्भांचे निवेदन तपशील पाहता हे सर्व सुसंगत व वास्तव समजावे लागते. 'मागील सर्व जन्म मला आरशातल्या प्रतिबिंबाप्रमाणे स्वच्छ दिसताहेत' असे ती स्पष्टपणे सांगते. तसेच ती आपल्या पुत्राचे पुढील पाच जन्मही मृत्यूपूर्वीच विस्ताराने कथन केल्याचे दिसते.

संत बहिणाबाईंचा जन्म वा त्यांच्या पुनर्जन्माचा हा वृत्तांत केवळ तर्कावर व विश्वासाच्या श्रद्धेवर आधारलेला असावा असे वाटते. बहिणाबाईंनी शिरूरच्या वास्तव्यात अभंग रचना लेखन, कथा - कीर्तन, प्रवचन, नामस्मरण यात घालविला. तर मध्यंतरी काही काळ त्या सज्जनगडावर राहत होत्या. संत बहिणाबाईंचे वयाच्या बाहत्तराव्या वर्षी आश्विन शु.१, बुधवार शके १६२२ म्हणजेच इ.स.१७०० मध्ये निधन झाले. अखेरच्या क्षणापर्यंत बहिणाबाई शुद्धीत होत्या. आयुष्याच्या शेवटी खालील अभंग सांगून त्यांनी आपला देह ठेवला.

संत विठ्ठल हा बहिणाबाईचा मुलगा असून तो आपल्या आईचा गौरव करणाऱ्या एका आरतीची रचना केली आहे.

बहिणाबाईच्या अभंगांचे स्वरूप

संत बहिणाबाईची अभंगरचना ही वैविध्यपूर्ण स्वरूपाची आहे. गुरुपरंपरा, आत्मचरित्र, भक्ती, मन, अनुताप, बोध, संतवर्णन, निवृत्ति, तुलसीमाहात्म्य, ज्ञान, नाममाहात्म्य, पंढरीमाहात्म्य, करुणा, आत्मा, टोणपा, भैरव, जोगवी, राम, भगवद्गीता, कृष्ण, चंद्र, आरती, पदे, उपदेश व तत्त्वज्ञान यासारख्या अनेक विषयावरील बहिणाबाईचे काव्यलेखन आहे. ओवी व अभंगाबरोबरच पाळणा, फुगडी, झिम्मा, नवल, सोंग, संन्यास, भाट-गौळणी व भारूड यासारख्या तत्कालीन रूढ असलेल्या व नावीन्यपूर्ण रचना केलेल्या आहेत. त्यांची काही पदे हिंदी भाषेतही उपलब्ध आहेत.

संत बहिणाबाईची एकूण अभंगरचना ७४० इतकी दिसून येते. याशिवाय त्यांचे इतरत्रही काही अनेक अप्रकाशित अभंग असल्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

आत्मनिवेदन

संत बहिणाबाईंनी आपल्या आत्मनिवेदनपर अभंगरचनेतून जन्मस्थानाची माहिती विस्ताराने देऊन स्वतःच्या गावाचे कौतूक व अभिमान व्यक्त केला आहे. बहिणाबाईंचे जीवन उपेक्षित नसले तरी संघर्षाचे होते. तिच्या संघर्षाचा प्रारंभ हा तिच्या पतीपासूनच सुरू होतो. रागीट व संशयी पतीकडून होणारी मारहाण व शुद्राला गुरू केल्यामुळे झालेला छळ यामुळे बहिणाबाईला प्रचंड छळ सहन करावा लागला. आपल्या माहेरचे व विवाहाचे निवेदन आपल्या अभंगातून केले आहे.

आई वडिलांनी बहिणाबाईंचे आनंदाने कन्यादान केले. चार दिवस लग्नाचा सोहळा आनंदात गेला. लग्नामुळे माय-बापांच्या घरी दारिद्र्य आले. या वादामुळे बहिणाबाईंचे आई-वडील, भाऊ व नवऱ्यास सोबत घेऊन एकदाचे गाव सोडले. बहिणाबाईला काव्यस्फूर्ती कशी प्राप्त झाली.

बहिणाबाईंनी तुकारामांचा घेतलेला ध्यास आणि तुकारामांनी स्वप्नात येऊन तिला दिलेले वरदान या प्रसंगावरून बहिणाबाईला काव्याची स्फूर्ती मिळाली. यावरून बहिणाबाईंच्या काव्यावर संत तुकारामाची छाया असल्याचे जाणवते. संस्कारशील वयानंतरच्या काळात बहिणाबाईंच्या व्यक्तिमत्त्वावर तुकारामांचे संस्कार झाल्यामुळे तुकारामाला बहिणाबाईंचे 'स्वप्नस्थ गुरू' मानण्यास कोणतीच हरकत नाही. परंतु डॉ.सुहासिनी इलेंकर यांना बहिणाबाईंचे 'तुकाराम शिष्यत्व' हे काहीसे दूरचे व उपरे वाटते. बहिणाबाईंच्या श्रद्धा, निष्ठा आणि एकंदरीतच तिचे व्यक्तिमत्व स्थिर झाल्यानंतरच खऱ्या अर्थाने बहिणाबाईला तुकारामाचा सहवास लाभलेला आहे. प्रगल्भ झालेल्या वयात बहिणाबाईंना तुकारामांचा झालेला उपदेश व त्यातून तिला मिळालेली काव्यस्फूर्ती यामुळे बहिणाबाईला 'तुकाराम शिष्या' म्हणण्यास काहीच हरकत नाही.

भक्तिमाहात्म्य

वारकरी संप्रदायात भक्तीला श्रेष्ठत्व आहे. भक्ती हे विरक्तीचे मूळ आहे. अगदी बालपणापासूनच बहिणाबाईंच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये भक्तीचा संस्कार झाला होता. चित्तशुद्धी आणि वैराग्यासाठी भक्तीचे सर्वश्रेष्ठ महत्त्व आहे. भक्ती ही कुणालाही विकत घेता येत नाही, त्यासाठी माणसाजवळ विवेक असायला हवा.

माणसांच्या शुद्ध चित्ताच्या निर्माणासाठी भक्तीची आवश्यकता असते. भक्ती ही विकत घेता येत नाही. ती वनात सापडत नाही. धनाढ्य मंदिरात सापडत नाही. राजा-प्रधानांच्या घरी सापडत नाही. माणसांच्या मनात भाव असेल तरच भक्ति निर्माण होते. त्यासाठी माणसांचे चित्त समाधानी असावे लागते. भक्तीसाठी माणसाला विवेकाची गरज असते. माणसांच्या अंतःकरणात शुद्धभाव असावा लागतो. पाषाणाही भक्तीभावाने पूजन केल्यास इच्छित फळ मिळते. बहिणाबाईंनी अनेक उपमा, प्रतिमा व दृष्टांत देऊन भक्तीचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे. तत्कालीन समाजातील अनिष्ट प्रवृत्तीवर व कर्मकांडावर कोरडे ओढून बहिणाबाईंनी दिशाहीन झालेल्या समाजाला सदगुण, ज्ञान व भक्तीचा मार्ग दाखविला. माणसांना भक्तीशिवाय कोणतेही ज्ञान प्राप्त घेऊ शकत नाही. ज्ञानामुळेच चित्त समाधानी व शांत राहते. चित्त शांत असेल तरच माणसाला भक्तीशी लीन व एकरूप होता येते. समाधानी निर्वाणासाठी बहिणाबाईंनी भक्तीचा महिमा गायिला आहे.

पंढरीमाहात्म्य

बहिणाबाईंनी पंढरपूर व विठ्ठलाचे रूपवर्णन केले आहे. दीनानाथ, दीनबंधू, हरि हा पंढरीच्या चंद्रभागेच्या तिरी विटेवर उभा आहे. बहिणाबाईंनी स्वप्नात पंढरी अनुभवली होती, त्यानंतर ती पुढे प्रत्यक्षात पंढरीत आली. विठ्ठलाच्या दर्शनाने ती कृतज्ञ होते.

या अभंगात बहिणाबाईंनी विठ्ठलाच्या रूपाचे वर्णन केले आहे. पंढरीच्या दर्शनाने पापी मुक्त होतात. 'चालता पाऊल पंढरीच्या वाटे । ब्रह्म सुख भेटे रोकडेचि ।' अशा शब्दात तिने पंढरीमहिमा रेखाटला आहे. 'कर्मब्रह्म काशी तर नामब्रह्म पंढरी' असे पवित्र क्षेत्र पृथ्वीवर नाही अशीच बहिणाबाईंची भावना झाली आहे. पंढरीच्या कणाकणावर बहिणाबाईला ईश्वराच्या सर्वत्र खुणा दिसतात. पंढरीचे लोकच धन्य नाहीत, तर तेथील पतंग, भृंग, पशुपक्षीही सारेच धन्य आहेत. पंढरीमुळे अनेक कुळे उद्धरतात अशीच बहिणाबाईंची पंढरी विषयावर पंढरी विषयीची भावना आहे. बहिणाबाईंच्या विठ्ठलभक्तीचा महिमा सर्वश्रेष्ठ आहे. देव हा भावाचा भुकेला असतो. अशा देवाला भक्तीनेच वश करता येते. भक्तीने विठ्ठल प्रसन्न होत नाही, तेव्हा बहिणाबाई त्याच्याशी संयमाने भांडते. 'देवा, मला तुझं काहीही नको, फक्त दर्शन तेवढे दे'. आता माझा अंत पाहू नकोस. दर्शन दे. अशी ती विठ्ठलाला विनंती करते. प्रार्थना करते. विठ्ठलाला शरण जाते व समर्पण करते. बहिणाबाईंनी विविध छटांच्या माध्यमातून विठ्ठलाला याचना करतांना वेळोवेळी दिसून येते.

संतवर्णन

बहिणाबाईंनी संत आणि देव यांच्यात कोणताही भेद केला नाही. संतांच्या भेटीने किंवा उपदेशाने माणसांचे जीवन कृतार्थ होते. म्हणून बहिणाबाईंनी संतवर्णनाच्या अनेक काव्यरचना केल्या आहेत. एका प्रसिद्ध रचनेत त्या म्हणतात :

संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ॥

ज्ञानदेवें रचिला पाया । उभारिलें देवालया ॥

नामा तथाचा किंकर । तेणें रचिलें ते आवार ।

जनार्दन एकनाथ । खांब दिधल्या भागवत ॥

तुका झालासे कळस । भजन कर सावकाश ॥

बहिणी म्हणे फडकती ध्वजा । निरूपणा केलें बोजा ॥

बहिणाबाईंनी वारकरी पंथातील संतांच्या कार्याचे केलेले हे मूल्यमापनच म्हणावे लागते. 'हा अभंग म्हणजे बहिणाबाईंची साक्षात्कारवाणीच होय' असे म्हटले जाते. संतांच्या मनात भूतदया असते. संतांच्या उपदेशाने व सहवासाने माणसांच्या मनात प्रेम व सहानुभूती निर्माण होते, म्हणून बहिणाबाईंनी संतांचा सहवास महत्त्वाचा मानला आहे. म्हणूनच वारकरी पंथातील तुकारामांच्या भेटीमुळेच बहिणाबाईंचे जीवन धन्य झाले आहे.

बहिणाबाईंनी संत तुकारामांच्या कवितेचेच नव्हे, तर त्यांची बोलीभाषा व जीवनशैलीचे काही गुण आत्मसात केल्याचे दिसून येते. तुकारामांच्या भेटीपासून बहिणाबाईंच्या जीवनाचा प्रवास अधिक अर्थपूर्ण होतो. म्हणूनच तुकारामांची भेट ही बहिणाबाईंच्या प्रगल्भ व प्रौढ जीवनाचा आरंभबिंदू मानावा लागतो. संतांच्या सहवासाचा साधकावर कोणता परिणाम होतो हे तिने अनुभवले आहे. संत आणि ईश्वर एकत्र आले, तर ईश्वराला बाजूला सारून संतांचे दर्शन घ्यावे इतकी संतांची ही श्रेष्ठ थोरवी बहिणाबाईंनी सांगितली आहे. संत हे धन्वंतरी आहेत. संत हे माणसांना आत्म्याचा मार्ग दाखवितात. संत विज्ञानरूप असतात. संत मोक्षदाते असतात. संत दीनदयाळू असतात. देवानांही संतांचा सहवास प्रिय असतो. बहिणाबाईंच्या संत वर्णनाच्या अनेक अभंगरचनांमध्ये स्वानुभूती आहे. त्यामुळेच त्यांच्या या अभंगरचनांमध्ये तन्मयता, जिव्हाळा, प्रेम, व्याकुळता आणि भक्तीचे उत्कट दर्शन होते.

पतिव्रता धर्म

बहिणाबाई ही आपल्या नवऱ्यापेक्षा सत्तावीस वर्षांनी लहान होती. वयात एवढा फरक असूनही संस्कारसंपन्न असलेल्या बहिणाबाईंनी पतिव्रता धर्माचे पालन करून आपल्या नवऱ्याशी तिने संसार केला. नवऱ्याकडून बहिणाबाईला मारहाण करण्यात आली. छळ करण्यात आला. बहिणाबाईला अनेक वेदना सहन कराव्या लागल्या. तरीही अशा परिस्थितीतही बहिणाबाईंनी पतिव्रता धर्म सोडलेला नाही. बहिणाबाई आपल्या पतीचा स्वभाव रेखाटला आहे.

बहिणाबाई ही नवऱ्याच्या त्रासाने दुःखी झाली होती. तीचे बालवय व नवऱ्याच्या भीतीने कासावीस झाले होते. बालवयातील बहिणाबाई ही नवऱ्याच्या शरीरभोगापासून सुटू शकली नाही. तिची शारीरिक व मानसिक कुचंबना होत होती. ती आपल्या स्त्री जीवनाविषयीची खंत व्यक्त करते. स्त्री जन्माबद्दल वाटणारा तिरस्कार व्यक्त केला आहे.

स्त्रीचे जीवन पुरुषांच्या जीवनाशी बांधल्या गेलेले आहे. या अभंगातून बहिणाबाईंच्या प्रपंच आणि परमार्थ एकाचवेळी साधणाऱ्या संत कवयित्री दिसून येतात. एक स्त्री म्हणून जे भोगावे लागते ते तिने भोगलेले आहेत. नवऱ्याचा असह्य त्रासही सहज केला, पण संसार मोडला नाही. म्हणूनच बहिणाबाई 'सासरच माहेर' करण्यासाठी स्त्रियांना फुगडी व पिंगा यासारखे खेळ खेळून आपला संसार सुखी करण्याचे सांगतात. याचा अर्थ स्त्रियांनी अपमान, अवहेलना, मार, शिव्याशाप सहन कराव्यात असे मात्र अजिबात नाही. परंतु पती-पत्नीमधील क्षुल्लक कारणांवरून किंवा एखाद्या प्रसंगावरून आपले सांसारिक जीवन उद्ध्वस्त करू नये असे बहिणाबाईला प्रामाणिकपणे वाटते. बहिणाबाईंच्या सांसारिक जीवनात अनेक संघर्ष आले असले, तरी ती डगमगली नाही. आपली अस्मिता व स्वाभिमान सोडला नाही. आपल्या प्राणांची पर्वा न करता ती आपल्या ध्येयाचा मार्ग सोडला नाही. बहिणाबाईंनी आपल्या अनेक अभंगरचनांमधून स्त्रीविश्वाचे दुःख अत्यंत वास्तवतेने व निर्भयपणाने रेखाटली आहे. 'बहिणाबाई एका विरक्त मनाची कुतारओढ सांगत असते. बुद्धिमान स्त्रीचे दुःख

सांगते. तिच्या शरीराच्या भोगाचे दुःख सांगत असते. तिला विरक्ती आलेली आहे. शरीराने तिला प्रपंचाशी बांधून ठेवले आहे. तिचा संघर्ष, तिचा झगडा, तिचे आंदोलन, तिची चळवळ प्रपंचाशी आहे. विशेषतः स्त्रीच्या प्रपंचाशी आहे. ती स्त्री देहत्वाशी आहे. तिची खरी वेदना काही वेगळीच आहे. तिची खंत काही वेगळीच आहे. तिचा संघर्ष, तिची व्यथा, तिची वेदना, स्त्रीत्वाशी नाही, ती स्त्रीत्वाशी म्हणण्यापेक्षा स्त्रीदेहाशी आहे. शरीराचे भोग तिला सतावत असतात. ते तिला वैन्यासारखे वाटतात. शत्रूसारखे वाटतात.¹ तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीवर कठोर ताशेरे ओढणाऱ्या बहिणाबाईंचे हे धाडस अवर्णनीय आहे. ती समाजातील वर्णभेद व शुद्र याही पुढे जाऊन पुरोगामी भूमिका स्वीकारल्याचे दिसून येते. बहिणाबाईंचे व्यक्तिमन काही प्रमाणात तडजोडवादीही असल्याचे जाणवते. स्त्रियांना वेदाचा अधिकार नाही म्हणून उदास होते, पण पुढे वेदाचे ज्ञान आत्मज्ञान करते.

ब्रह्मकर्म

बहिणाबाई ही जन्माने ब्राह्मण आहे. सासरही ब्राह्मणच आहे. परंतु संत तुकारामांना गुरू केल्यामुळे तिला छळ सहन करावा लागला. बहिणाबाईंचे समाजनिरीक्षण सूक्ष्म असल्यामुळे ब्राह्मणांचे महत्त्व आणि ब्राह्मण कोणाला म्हणावे याविषयी ती आपल्या अभंगातून अत्यंत मूलगामी विचार व्यक्त केले आहेत. ब्राह्मण कोण ? जीव वा देह हे ब्राह्मण नाहीत. माणूस, पशु, पक्षी यासर्वांमध्ये जीव सर्वत्र सारखाच आहे.

जीव, देह, जाती, कर्म, वर्ण, धर्म हे ब्राह्मत्वाचे निरर्थक नसून 'ब्रह्म जाणील तोच ब्राह्मण' असे बहिणाबाईला वाटते. ज्यांच्या देही सदासर्वकाळ ब्रह्मभाव आहे त्यांनाच ब्राह्मण म्हणावे. वेदांचा मूलमंत्र असणारा गायत्री मंत्र ही ब्रह्मत्वाची खूण आहे. ब्राह्मण गायत्रीचा जप करित असतो, तोच ब्राह्मण आहे. देह ब्राह्मण असता, तर आपल्या पित्याच्या मृतदेहाला अग्नी दिल्याने पुत्राला ब्रह्महत्येचे पाप केले असते, म्हणूनच देह हा ब्राह्मण नाही. देहातील सर्व जीव समान व एकरूप आहेत. सर्व प्राण्यांमध्ये ज्ञानाचे अद्वितीय गुण असतात. षड्विकारांचा त्याग करून जो आत्म्याचा अनुभव घेतो तोच विवेकपूर्ण व संपन्न असा ब्राह्मण होय.

माणसांचा देह एकच आहे. तो पंचभूतापासून बनलेला आहे. सर्व धर्मातील व जातीतील माणसांचे देह सारखेच आहेत. ब्राह्मणांचा वर्ण पांढरा, क्षत्रियांचा तांबडा, वैश्यांचा पिवळा किंवा शुद्रांचा काळा असा काही भेद वा नियम नाही. ब्रह्माचे ज्ञान आत्मसात करणारे संत तुकाराम हे शुद्र असले तरी ते बहिणाबाईला ब्रह्मज्ञ म्हणून ब्राह्मणच वाटतात. अशावेळी बहिणाबाई ही तत्त्वज्ञानाच्या व मानवतेच्या सर्वोच्च पातळीवर स्पष्टपणे दिसते. तिच्या अभंगातील शब्द माणसांच्या हृदयाशी थेट संवाद साधतात. आत्म्याचे दर्शन देतात. केवळ जन्माने आपणास ब्राह्मण होता येते का ? असा मुलभूत प्रश्न उपस्थित करून बहिणाबाईंनी सामाजिक परंपरेविरुद्ध बंड पुकारले होते.

बहिणाबाईंनी वज्रसूत्री उपनिषदांचा अभ्यास केला होता. जन्मजात व वर्णश्रेष्ठत्वाच्या प्रथेला विरोध करणारे एक क्रांतिकारक उपनिषद म्हणजे 'वज्रसूची उपनिषद' होय. मानवजात समान असल्याची उद्घोषणा करणारे हे उपनिषद आहे. बहिणाबाईला या वज्रसूची उपनिषदाची माहिती जयराम स्वामीकडून झाली असावी. 'वैचारिक संघर्षाच्या काळात बहिणाबाईला वज्रसूचीने निश्चयाचे बळ दिले आणि त्या बळामुळेच तिने सर्व छळ सहन करून तुकोबांचे शिष्यत्व मुक्तपणे मिरविले' असे डॉ.रा.चिं.ढेरे यांना वाटते. बहिणाबाईंनी आपले 'ब्रह्मकर्मपर अभंग' वज्रसूची उपनिषदांच्या आधारे लिहिले असून याच अभंगातून तिने कर्मकांडी ब्राह्मणांना व

रूढी-परंपरावाद्यांना मोठा हादरा दिला. वज्रसूचीवर भाष्य करून अनुवाद करणे हे जितके धाडसी होते, त्याहीपेक्षा कर्मठ परंपरा नाकारणाऱ्या ते एका स्त्रीचे बंड होते, हे आपणास लक्षात घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

सद्गुरू महिमा

संत बहिणाबाईंनी संत तुकारामाला गुरु केल्यामुळे व तिने वारकरी संप्रदायाचा स्वीकार केल्यामुळे तिला अनेक आव्हानांशी संघर्ष लागला. तिने तुकोबाचे श्रेष्ठत्व भक्तिभावाने सांगितले आहे. जप, व्रत, देव, तीर्थ, पंचांगी हे सर्व व्यर्थ असून सद्गुरू शिवाय माणसाला मोक्ष प्राप्त होत नाही.

इतर काही अभंग

बहिणाबाईंच्या अभंगाचे विषय विविधांगी आहेत. आपला मृत्यूकाळ जवळ आल्याचे समजतात ती निर्याणपर अभंगातून मागील बारा जन्माची सविस्तर माहिती ती, आपल्या पुत्राला सांगितली आहे. 'तुलसी माहात्म्यपर' अभंगात बहिणाबाई म्हणतात की, जिथे तुळशी वृंदावन नाही, ते घर म्हणजे स्मशान होय. तुळसीच्या ठिकाणी नारायण नांदत असतो. अशा तुळसीच्या ठिकाणी सर्वे तीर्थे एकवटतात. तेहतीस कोटी देव या तुळसीच्या भेटीला येतात. तुळसीच्या पानात राधाकृष्ण दोन्ही राहतात. हीच तुळसी सर्व संकटांचे निवारण करते. अशा अनेक सामाजिक सांकेतिक श्रद्धांचे दर्शन बहिणाबाईंनी तुलसीमाहात्म्यपर अभंगातून केले आहे.

बहिणाबाईंच्या 'करुणापर अभंगात' कलह आहे, प्रेम आहे, भांडण आहे, रूसवा आहे आणि शरणागतीही आहे. देवाशी वाद घालतांना बहिणाबाई देवाचा पाणउतारा करते. देवा, तू कुठे लपला आहेस ? मला का भेटत नाही ? असा ती देवाशी कलक करते. देवा, तुझ्या भेटीसाठी मी तळमळते आहे. मी माझ्या संसाराची माती केली आहे. तुझ्यासाठी मी भटकंती करते आहे. बहिणाबाई ही देवाच्या भेटीसाठी आतूर झाली असून भावनेच्या भरत ती देवाला अर्वाच्च भाषेत बोलतांना दिसून येते. पण बहिणाबाईंच्या भाषेत मत्सर नाही. द्वेष नाही. आपली देवाला करुणा यावी हीच तिची तळमळ आहे. तिच्या 'करुणापर अभंगात' तुकारामाच्या अभंगाचा आशय पुन्हा पुन्हा जाणवतो तसेच बहिणाबाईंचे 'मनःपर अभंग' हे चिंतनशील स्वरूपाचे आहेत. विविध पातळ्यावरून मनाशी केलेला संवाद आहे. निसर्गातील विविध दृष्टांत आहेत. पौराणिक संदर्भाची विपुलता आहे. 'ज्ञानपर अभंगातून' बहिणाबाईंनी पंढरपूर, विठ्ठल व चंद्रभागाचे श्रेष्ठत्व सांगून मोक्षाचा उपाय सांगते. आत्मा, वेद व श्रेष्ठ गुरूचे स्वरूप स्पष्ट करते. आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीसाठी संत सहवास बहिणाबाईंला प्रेरक वाटतो. स्त्रियांचा लोभ हा एक अवगुण असल्याचे सांगून बहिणाबाईंनी स्त्री सहवासाचा निषेध केल्याचे दिसून येते.

बहिणाबाईंनी आपल्या 'उपदेशपर अभंगातून' अज्ञानी माणसांना उपदेश केला आहे. हा तिचा उपदेश एक आत्मसंवादच आहे. बचनागाची उपमा देऊन त्यांनी माणसांच्या विकारी मनाला ईश्वरभक्तीचा उपाय सांगितला आहे. बहिणाबाईंनी अभंगाशिवाय गौळणी, आरत्या, भारूडे, श्लोक व रूपकांचीही रचना केली आहे. या रचनांमधून त्यांनी आत्मा, रंजकता, अध्यात्म, नैतिकतेचा उपदेश केला आहे. या उपदेशाबरोबरच बहिणाबाईंनी समाजातील अत्याचाराविरूद्ध कोरडे ओढले आहेत. 'शिरूरला बहिणाबाईंचे वास्तव्य पत्रास वर्षाहून अधिक काळ होते. शिरूर हे औरंगाबाद जिल्ह्यात आणि औरंगाबाद हे मुघलांचे लष्करी ठाणे होते. मुघलसत्ता अत्यंत जुलमी. औरंगजेबाने तर जिझिया कर बसविलेला. इस्लामी राज्याबरोबर इस्लामी संस्कृतीचेही आक्रमण जाचक ठरले होते. त्यामुळे अनीती, दुराचार, व्यसनाधीनता इ. दुर्गुणांचा नंगानाच ब्राह्मणांतही शिरला होता. घरोघर ढोंगी सांधूंची पैदास सुरू होती. तेव्हा या सर्वांचा खरपूर समाचार

तुकारामांप्रमाणेच त्यांच्या या प्रमुख शिष्यानेही घेतलेला आहे. बहिणाबाईंच्या मते, मुसलमानी राज्य म्हणजे कलियुग, अधर्माचे राज्य! त्यामुळे यथा राज्य तथा प्रजा !'^२ बहिणाबाई प्रेमळ, सोशीक व स्त्रीवत्सल असल्या तरी त्या बंडखोरही होत्या. बहिणाबाईंनी आपल्या आत्मबळावरच आपल्या जीवनाचा धगधगत्या संघर्षाचा प्रवास धाडसाने पूर्ण केला.

निष्कर्ष

- १) ब्राह्मणत्व हे केवळ जातीने सिद्ध होत नाही, तर अद्वितीय आत्मज्ञानाच्या साक्षात्कारानेच सिद्ध होते असे बहिणाबाईंनी तत्कालीन समाजव्यवस्थेला ठणकावून सांगितले.
- २) ज्ञान ब्राह्मण नाही, कर्म नाही, धर्म नाही, तर षड्भावादी दोषरहित, निर्विकारी, सर्वव्यापी आत्मा, तोच ब्राह्मण होय असा तत्वविचार बहिणाबाईंनी निर्भयपणे मांडलेला आहे.
- ३) संत बहिणाबाईंच्या व्यक्तिमत्वात नाथ, वारकरी व चैतन्य संप्रदायाचा सुंदर मिलाफ झाल्याचे दिसून येते.
- ४) बहिणाबाईंनी आपला पती, पुत्र, मुलगी, मुलगा, माहेर व सासर यांना सांभाळून केलेली आध्यात्मिक प्रगती ही तिच्या अभंगातून पदोपदी जाणवते.
- ५) बहिणाबाईंनी आपल्या अभंगातून भोंदू, दांभिक, आत्मज्ञान नसलेल्या आणि पाखंडी लोकांवर निरंतर प्रहार केला आहे.
- ६) बहिणाबाईंनी अत्यंत संघर्षातून स्वतःच स्वतःला घडविले आहे. प्रकाशाचा आणि विकासाचा मार्ग तिने स्वतःच शोधला, म्हणून ती 'स्वयंसिद्धा' आहे.
- ७) बहिणाबाईंचे अभंग बोधप्रद आहेत. एका आदर्श नीतीचे सामाजिक प्रबोधनही त्यात आहे. त्यात स्त्रीत्वाचा उद्गार व मानवतेची मूल्ये आहेत.
- ८) बहिणाबाईंच्या अभंगात करूणा, श्रृंगार, वीर, भक्ती, हास्य यासारख्या रसांचा सर्वत्र वापर झाला असून त्यात परमेश्वरभेटीची ओढ व उत्कटता आहे.
- ९) बहिणाबाईंच्या अनेक अभंगामध्ये संत तुकाराम व एकनाथ यांच्या अभंगशैलीचे अनुकरण झाले असले, तरीही अभंगाच्या आशयाची मांडणी ही तिच्या स्वभाषेतील आहे.
- १०) बहिणाबाईंच्य आयुष्यात अनेक वादळे आली असली तरीही ती शेवटपर्यंत संसारबद्ध, पतिनिष्ठ, पंथनिष्ठ व गुरूनिष्ठ राहिली.
- ११) बहिणाबाईंच्या अभंगात विवेकशीलता, चिंतनशीलता, बहुश्रुतता, सहनशीलता, ज्ञाननिष्ठता व तत्त्वज्ञान हे गुण प्रकर्षाने जाणवतात.
- १२) बहिणाबाईं आपल्या उत्तर आयुष्याच्या काळात समर्थांच्या संपर्कात घेऊन त्यांच्या प्रभावातून काही प्रमाणात लेखन केल्या असल्या, तरी त्या वारकरी पंथातील तुकारामाच्याच शिष्या होत्या हे स्पष्टपणे जाणवते.

संदर्भग्रंथ :

- १) डॉ. भगवान कौठैकर, संत कवयित्री, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, प्रथमावृत्ती, २००९, पृ.क्र.२२.
- २) प्राचार्य मा.के.यादव, मराठी संत कवयित्री, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २०१२, पृ.क्र.१२४.